

к73

Р-У

3707-р

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Котвич

КОТОВИЧ АНТОН ІГОРОВИЧ

УДК 821.161.1 – 3.09 (043.3)

**ФУНКЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПРОЗИ
В ХУДОЖНІЙ СИСТЕМІ О. МАНДЕЛЬШТАМА**

10.01.02 – російська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2013

9855

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова
Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Пахарева Тетяна Анатоліївна
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри російської та зарубіжної
літератури.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Кочетова Світлана Олександрівна,
Горлівський інститут іноземних мов
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний
університет»,
професор кафедри зарубіжної літератури,
декан факультету французької та німецької мов;

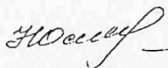
кандидат філологічних наук, доцент
Климова Олена Вікторівна,
Національний університет харчових технологій,
доцент кафедри ділової іноземної мови та
міжнародної комунікації.

Захист відбудеться «24» грудня 2013 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.22 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9, ауд. 232.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий «21» листопада 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. Д. Осьмак

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Твердження про те, що вся творчість О. Мандельштама – лірика, автобіографічна проза, нариси та статті – становить єдине гомогенне ціле, є загальноприйнятим у науці про письменника. Дослідники творчості поета (К. Тарановський, Ю. Левін, О. Ронен, Д. Сегал) у тій чи іншій формі постулюють принципову спільність, єдину природу ліричного і прозового світів О. Мандельштама. Подібно розцінюється співвідношення творчого і життєвого шляхів поета: його слово – це його діло, і навпаки. Попри наявність певних підстав для вказаного твердження, досі не існує спеціальних робіт, присвячених проблемі співіснування двох художніх світів поета – ліричного і прозового. Зрозуміло, що велика кількість більш-менш виразних тематичних та образних спільностей між лірикою і прозою О. Мандельштама легко ідентифікується та фіксується дослідниками. Однак подібні внутрішньотекстові зв'язки досі відзначалися і відзначаються тільки принагідно, у процесі аналізу віршів, не стаючи при цьому головним предметом дослідження. Цією прогалиною у вивченні творчості письменника й визначається актуальність дослідження. Крім того, твердження про гомогенність творчості О. Мандельштама є дискусійним і потребує корегування. А виявлення і осмислення системних, різнорівневих зв'язків між прозою поета і його віршами стає зрозумілим у контексті важливих і більш загальних проблем цілісності художнього світу О. Мандельштама, єдності його творчої особистості.

Для розробки означеної проблеми знадобилося поняття, яке б дозволило звести в аналізі два тексти – віршований (ліричний) і прозовий та виявити їх подібності/відмінності на різних рівнях. Найбільш простим, зручним і адекватним у контексті дослідження виявилось поняття еквівалентності, що широко увійшло в науковий ужиток завдяки авторитетним роботам В. Шміда. Еквівалентностями позначаються двоспрямовані відношення подібності/відмінності між елементами прози та поезії О. Мандельштама, що зіставляються. А під елементами, у свою чергу, розуміємо теми, мотиви, образи, особливості просторово-часової і суб'єктної структури. Наявність еквівалентності передбачає, що два елементи, котрі зіставляються, є подібними за ознакою *a* і відрізняються за ознакою *b*. Наприклад, подібною ознакою *a* може бути тема двох творів (ліричного і прозового), а ознакою *b*, що їх розрізняє – суб'єктна структура.

У зв'язку з недостатньою вивченістю питання про сув'язь віршованих текстів до текстів прозових у межах творчості О. Мандельштама виявляється проблематичним і питання про належність письменника до тієї чи іншої традиції саме щодо характеру зв'язків між віршами і прозою. У контексті виявленої наукою про О. Мандельштама складності дотичності його поезики до поезики найближчих попередників і багато в чому вчителів-символістів, з одного боку, і очевидних зв'язків спадкоємності з традицією «золотого віку»

російської поезії, головним чином пушкінською, – з іншого, важливим видається аналіз дихотомії «проза/поезія» О. Мандельштама і в цьому аспекті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової проблематики кафедри російської та зарубіжної літератури Інституту іноземної філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова й узгоджено з науковою темою кафедри «Проблеми поезики та методики її викладання у вузі та школі».

Тему дисертації затверджено вченою радою Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 29 листопада 2012 р.) і координаційною радою Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України «Класична спадщина та сучасна художня література» (протокол № 2 від 11 червня 2013 року).

Мета роботи – визначити особливості специфіки взаємодії прози і поезії О. Мандельштама у формуванні єдності художнього світу поета.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) простежити динаміку взаємодії лірики і прози в різні періоди творчості поета;

2) осмислити наявність тематичних розбіжностей ліричного і прозового світів;

3) виявити і проаналізувати еквівалентності між лірикою/прозою на мотивно-тематичному рівні, дослідити розподіл тем і специфіку їх висвітлення в ліриці/прозі;

4) виявити особливості суб'єктної структури у взаємоспрямованих прозових та поетичних творів О. Мандельштама;

5) дослідити роль еквівалентностей між лірикою та прозою поета на аксіологічному та ідеологічному рівнях;

6) осмислити характер взаємоспрямованості прози та поезії О. Мандельштама в його ставленні до класичної (пушкінської) і символістської традицій.

Мета і завдання дослідження зумовили використання таких **методів**: порівняльно-історичний та історико-типологічний методи дали можливість зіставити типи зв'язків між прозою та поезією О. Мандельштама та між прозою та поезією О. Пушкіна; біографічний та історико-культурний методи дали можливість проаналізувати перехід письменника від поезії до прози, а потім знову до поезії; культурно-історичний метод також застосовувався при виявленні естетичної специфіки прози О. Мандельштама на тлі реалістичної прозової традиції XIX століття; аналіз її художньої структури і поезики спонукав до застосування принципів структурно-семіотичного, мотивного, цілісного аналізу; при дослідженні еквівалентностей між віршами та прозою у творчості О. Мандельштама використовувалося також поєднання елементів методик контекстуального та іманентного аналізу текстів.

Об'єктом дослідження є взаємоспрямовані ліричні та прозові твори О. Мандельштама.

Предмет дослідження – специфіка взаємоспрямованості поезії та прози О. Мандельштама в аспекті художньої функціональності.

Матеріалом дослідження виступає весь масив художніх і мемуарно-біографічних текстів Мандельштама: п'ять книг віршів («Камень», «Tristia», «1921-1925», «Новые стихи» і «Воронежские тетради»), а також чотири книги прози («Шум времени», «Феодосия», «Египетская марка» та «Четвертая проза»).

Теоретико-методологічні засади дисертації складають праці вчених, присвячені феномену прози поета (С. Брувер, О. Тілкес, Т. Цив'ян, Р. Якобсон), загальним проблемам взаємодії поезії і прози (М. Гаспаров, М. Гіршман, Ю. Лотман, Ю. Орлицький, Ю. Тинянов, В. Шмід), художньої суб'єктності (М. Бахтін, С. Бройтман, Л. Гінзбург, Б. Корман, С. Руссова, Д. Черашня), а також праці дослідників літератури помежів'я XIX-XX ст. і XX ст., що розробляють проблематику єдності індивідуальних художніх систем (Л. Кіхней, Д. Максимов, В. Мусатов, Т. Пахарева, О. Чудаков).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що: *вперше* у повному обсязі поставлено і конкретизовано проблему цілісності художнього світу О. Мандельштама на межі лірика/проза; *виявлено*, систематизовано та комплексно проаналізовано еквівалентності художнього світу О. Мандельштама у його виявах в епіці та ліриці; *визначено* специфіку формування взаємоспрямованих суб'єктних структур в ліриці та прозі поета, завдяки чому присутньо уточнено уявлення про форми суб'єктності у творчості О. Мандельштама; *виявлено* аксіологічний та ідеологічний плани функціонування еквівалентностей лірики/прози в художньому світі О. Мандельштама, в процесі його встановлено, що лірика має тенденцію до формування позитивного ціннісного полюсу, а проза здебільшого притягує цінності, що заперечуються та відчужуються; *переосмислено* та наповнено новим змістом поняття «проза поета» як прози, контекстуально залежної від поезії даного поета; *уточнено* характер єдності художнього світу О. Мандельштама: замість відношення тотожності між прозовою та ліричною частинами творчості поета виявлено відношення додатковості, обумовлене дослідженою в роботі різноякісністю світів, представлених прозою та віршами.

Теоретичне значення дослідження полягає у специфічному наповненні і застосуванні поняття еквівалентних текстів, в уточненні уявлень про різноякісність природи лірики і прози одного автора, а також в обґрунтуванні контекстної природи феномену «прози поета» й переосмисленні функціонування поняття «проза поета» у літературознавчому вжитку.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її результати можуть бути використані при підготовці та викладанні нормативних курсів з історії російської літератури, а також спецкурсів, присвячених творчості

О.Мандельштама, у написанні праць, присвячених життю і творчій діяльності О.Мандельштама, при підготовці дипломних і магістерських робіт, в едиційній практиці.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертації викладено в доповідях на міжнародних та всеукраїнських конференціях: X Кримські Міжнародні Ахматовські наукові читання «А. Ахматова і судьбы русской поэзии XX века» (12 – 14 вересня 2008 р., м. Саки); XVIII Міжнародна наукова конференція «Мова і культура» імені проф. Сергія Бураго (22 – 26 червня 2009 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Література для дітей та юнацтва: інші / інакші, чужі / свої діти» в межах Міжнародного симпозіуму «Література. Діти. Час» (1 – 5 червня 2011 р., м. Львів); Друга концептуальна конференція молодих вчених «Филология XXI век» (29 – 30 квітня 2011 р., м. Донецьк); Міжнародна наукова конференція «Мусатовские чтения-2011: “О. Мандельштам и Б. Пастернак: два мира – две судьбы”» (27 – 29 жовтня 2011 р., м. Новгород Великий, Росія); XIII Кримські Міжнародні Ахматовські наукові читання «Творчество А. А. Ахматовой и современный литературный процесс» (15 – 19 вересня 2011 р., м. Саки); IV Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми історичної та теоретичної поетики» (5 – 6 жовтня 2012 р., м. Кам'янець-Подільський).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 8 одноосібних публікаціях, із них 7 статей – у наукових фахових виданнях України.

Структура та обсяг дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел (223 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки, з них 211 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність і наукову новизну дисертації, сформульовано мету й завдання, предмет і об'єкт дослідження, методи дослідження, окреслено зв'язок теми роботи з науковими програмами та планами, практичну цінність отриманих результатів, наведено відомості про апробацію результатів наукового пошуку.

У **першому розділі «Проза О.Мандельштама в контексті літературознавчих досліджень»** визначено методологічні орієнтири роботи і позначено її науковий контекст.

У підрозділі 1.1. *«Літературознавство про проблему взаємспрямованості вірша і прози»* подано огляд найголовніших наукових праць із питань теоретичного розмежування вірша і прози: роботи Б. Бухштаба (у яких розроблено модель подвійної сегментації віршованого тексту), М. Гаспарова (у яких представлено поняття про вірш як про текст у формі співу та про прозовий текст у формі розповіді), М. Гіршмана (у яких аналізується темп віршованого тексту та прозового тексту), Ю. Тинянова,

М. Шапіра) та історичного побутування віршованої та прозової форм (насамперед праці О. Веселовського, М. Гаспарова, Ю. Лотмана, Ю. Орлицького, Д. Сегала). Також розглянуто роботи, присвячені проблемі функціонування поетичних принципів (лейтмотивність, присутність позачасових елементів) у прозовому творі (В. Шмід), проблемам визначення і класифікації суб'єктних структур поетичного і прозового текстів (Б. Корман, Д. Черашня), поняттю точки зору в поезії та прозі й оцінок її носія (Л. Гінзбург, Б. Корман, Б. Успенський).

Підрозділ 1.2. *«Проблема прози поета в літературознавчому висвітленні»* присвячено історії вивчення даного феномена і уточненню його змістового наповнення. Це, насамперед, дослідження С. Брувера, О. Тілкес, Т. Цив'ян, Р. Якобсона, у яких визначено зміст поняття «проза поета». У дисертації подано його оригінальне наповнення. За основу взято твердження про принципову залежність прози поета від його поезії (а в неklasичну епоху, з руйнуванням кордонів життя/мистецтво, проза/лірика, залежність ця, так би мовити, презумпційна), тож прозою поета вважається проза з наперед визначеним контекстом поезії цього автора. Жанроутворюючим чинником феномену прози поета слід вважати саме фактор індивідуального ліричного контекстного оточення. Таким чином, проза поета не може бути виявленою поза контекстом індивідуальної творчості того чи іншого автора, а відтак це поняття не можна вважати універсальним. Саме за цією ознакою феномен прози поета можна відрізнити від таких близьких до нього, але функціонально універсальних явищ, як лірична проза або орнаментальна проза.

У підрозділі 1.3. *«Проблема вірш/проза у дослідженнях творчості О. Мандельштама»* розглянуто два магістральні дослідницькі напрямки. Перший, умовно позначений як інтертекстуальний, був започаткований К. Тарановським та продовжений і посилений О. Роненом, частково Ю. Левіним, а далі Л. Кацисом, О. Лекмановим та ін. Підхід цих учених до тлумачення текстів О. Мандельштама характеризується високим ступенем орієнтованості на підтекст та різнорівневі міжтекстові зв'язки як змістоутворюючі фактори. Інший напрямок, умовно позначений історико-літературним (роботи С. Аверінцева, Б. Бухштаба, Б. Гаспарова, М. Гаспарова, Л. Гінзбург, частково В. Мусатова і Д. Сегала), здебільшого характеризується іманентним підходом, котрий засновано переважно на аналізі внутрішньотекстових зв'язків і смислових структур. Цей другий підхід було обрано як актуальний для дослідження, оскільки він дозволив найбільш послідовно проаналізувати співвіднесеність прози та поезії в художньому світі О. Мандельштама.

Також розглянуто роботи, у яких досліджено особливо важливий для дисертації аксіологічний аспект вивчення творчості поета (роботи С. Аверінцева, І. Багратіон-Мухранелі, М. Гаспарова, О. Жолковського, Л. Кациса, М. Струве).

У підрозділі 1.4. «Динаміка чергування вірша і прози та проблема аксіологічної поляризації прозової і віршованої частин художньої спадщини О. Мандельштама» проаналізовано чітке чергування поетичного і прозового періодів творчості поета. До наявних у роботах про О. Мандельштама пояснень цього факту додано ще одне: роки прозової творчості митця збіглися з орієнтованістю на прозу петербурзького літературного осередку першої половини 1920-х років, у якому перебував О. Мандельштам. Крім особистих мотивів, які спонукали письменника звернутися до прози, був вплив захоплення епікою «товаришів по цеху» (Б. Пастернак, М. Цветаєва). Отже, прозовий період творчості поета можна пов'язувати не тільки з його внутрішньою творчою еволюцією, а також із закоріненістю його творчості в історико-літературних обставинах доби, з його позицією «сучасника» щодо навколишньої соціокультурної реальності.

Другий розділ – «Образно-тематичні еквівалентності в “Шумі часу” та ранній ліриці О. Мандельштама як засіб формування контрастних оцінних векторів художнього світу поета» – присвячено аналізу еквівалентностей між «Шумом часу» та лірикою поета.

У підрозділі 2.1. «Жанрова специфіка «Шуму часу» як джерело оцінювальності» уточнюється характер мемуарності, що традиційно приписується цій книзі поета. Переважний сенс спогадів як таких, їх цінність (цінність минулого) вбачаємо у прагненні свідомості суб'єкта, що згадує, зануритися у свідомість суб'єкта, що згадується, та розчинитись у ній. Звісно, це прагнення побачити світ очима себе колишнього позначається на мові (так, спомин про дитинство має відбиток мови та свідомості дитини). Окрім того, спогади мають «успокоєний» (термін М. Бахтіна), позитивний характер. Минуле, що спогадується, завжди певною мірою є естетизованим. У підрозділі намічено можливості підрахунку кількості висловлювань, що належать дорослій свідомості поета та свідомості дитини, що є об'єктом спогадів автора. Підрахунок виявив, що висловлювань дорослого поета більше, ніж висловлювань дитини. Дитячий світ О. Мандельштама лише проглядається, домінуюча роль належить дорослій свідомості. У контексті цього спостереження осмислено вислів поета про «ворожість» його пам'яті. Аналіз засвідчив «антимемуарність» книги поета і його непримиренність із власним минулим, відштовхування від нього.

У підрозділі 2.2. «Тема “провінціалізму” в еквівалентних образах книги “Шум часу” і віршів “Царське село” та “Концерт на вокзалі”» насамперед відзначається відмінність тем і мотивів, що наповнюють прозову книгу та лірику поета: зміст спогадів О. Мандельштама здебільшого не збігається з тематично-мотивним колом лірики, що починалася створюватися в роки, до яких і скеровує цей спогад. Тематична відмінність прози та поезії, однак, не є абсолютною. Навіть має місце одна суттєва не лише тематична, а й стилістична (сміслова) еквівалентність між поезією «Царське село» та фрагментом першого розділу «Шуму часу». В обох текстах характерні риси ХІХ століття поет подає іронічно-негативно.

Проаналізовано також найбільш значний та показовий момент тематичного збігу – вірш «Концерт на вокзалі» і зображення Павлівського вокзалу з першого розділу «Шума времени». Аналіз цієї еквівалентності показав, що віршами і прозою формуються дві принципово відмінні дійсності. Аналіз художнього часу обох творів дав змогу виявити: у прозовому фрагменті – минулий час, тоді як у вірші теперішній. Також встановлено, що ключовий для обох текстів образ «Елізіуму» відсилає до двох різних місць. Проаналізовано відмінність смислових перспектив, що формуються двома текстами: у вірші маємо метафізичну, опoетизовану, високу дійсність. Вірш насичений метафорами (деякі з них традиційні для російської поезії), що «відривають» вокзал від побутової, історичної дійсності. У прозі ж маємо цілком реалістичне зображення вокзалу. Тож один і той самий художній локус (вокзал) у прозі та вірші виявляється зосередженим у різних часах, різних просторах та різних смислових перспективах. Вокзал у прозі є зовнішнім щодо суб'єкта мовлення об'єктом рефлексії, фізичним предметом зображення, у віршах же є своєрідною реалізацією метафізичного стану суб'єкта мовлення.

Підрозділ 2.3. «Семантика Петербурга в художньому світі О. Мандельштама крізь призму еквівалентностей "Шума времени" та лірики» присвячено аналізу еквівалентності «Петербург». Проаналізовано ставлення героя (дитини) до Петербурга. Воно виявилось негативним, а інтерес до міста – почасти випадковим. Петербург прозового дискурсу, на відміну від віршованого, – це Петербург поки ще «докультурний», «допушкінський», убогий, міщанський, безглуздо-декоративний (міраж, сон). Цей Петербург остаточно не вписується ані в негативний полюс міфу про місто, заданий М. Гоголем і Ф. Достоєвським і продовжений символістами, ані в позитивний, заданий О. Пушкіним. Цей останній високий, «урочистий» образ Петербурга зберігається у ранній ліриці О. Мандельштама (насамперед у «Петербуржских строфах», «Адмиралтействе», «Дворцовой площади»). Принципова різниця образів Петербурга в ранніх віршах та прозі «Шума времени» уможливила висновки про тенденцію до позитивної/негативної поляризації творчості О. Мандельштама на межі лірика/проза.

У підрозділі 2.4. «Еквівалентність "іудейство" в художньому світі О. Мандельштама» аналізується інтерпретація масштабної та важливої для О. Мандельштама єврейсько-іудейської теми у віршах і прозі. Проаналізовано три головні віршовані «іудейські» тексти: «Эта ночь непоправима...», «Среди священников левитом молодым...» і «Вернись в смесительное лоно...» та главу «Хаос иудейский» з «Шума времени». У процесі дослідження з'ясувалося, що іудейська тема у віршах та прозі набуває різних висвітлень: у віршах маємо трансформацію, складнішу, ніж у прозі, взаємини між ліричним суб'єктом та дійсністю характеризуються амбівалентною неоднозначністю, завуальованістю. Іудейство у віршах не є безпосереднім предметом опису, а радше станом ліричного суб'єкта. Тому неможливо говорити про особисте ставлення та оцінювання суб'єктом

дійсності, – вони у певному сенсі утворюють єдине смислове ціле. Корелятив «я/іудейство» лише намічається у розглянутих віршах, даючи про себе знати опосередковано. Тому про віршовані тексти некоректно говорити як про маніфестацію негативних відносин між ліричним суб'єктом та іудейством; для чіткої негативної (чи позитивної) оцінки в розглянутих трьох текстах недостатньо художнього простору. У прозі, навпаки, іудейство є осмисленим, концептуалізованим, історичним (біографічний момент також присутній, але відіграє другорядну роль) моментом. Виразним та істотним виступає особистісне (причому негативне) ставлення суб'єкта мовлення (і дорослого оповідача, і героя-дитини) до іудейства.

У підрозділі 2.5. «*Теми “письменництво”, “музика” і “театр” в “Шуме времени” і ранній ліриці О. Мандельштама*» досліджено особливості розкриття зазначених трьох тем. Зокрема, проаналізовано художню концептуальну подробицю «книжкова шафа»: у прозі О. Мандельштам ставиться до письменників (навіть до О. Пушкіна) більшою мірою як до об'єктів, що наповнюють шафу в певному ціннісному порядку (О. Пушкін на верхній полиці), тоді як у ліриці улюблені письменники – співторці художнього світу Мандельштама. Ім'я О. Пушкіна в ліричному доробку зустрічається лише кілька разів, проте пушкінський вплив на поезію О. Мандельштама є дуже суттєвим. Тож на прикладі цієї еквівалентності («письменництво», «Пушкін») чітко простежується ще одна істотна риса прози О. Мандельштама (відмінна насамперед щодо його поезії) – побутовий, історико-культурний ракурс зображуваної дійсності. У віршах маємо, навпаки, вищу, метафізичну реальність, яку поет творить у специфічному завуальованому діалозі з письменниками. Так самобутньо зінтерпретовано подано тему «музика», адже у прозі має місце зображення не так музики, як культурно-історичних, побутових обставин, за яких звучить музика (концерти в Павловську, гра скрипалів Гофмана та Кубеліка). У ліриці ж (наприклад, у «Silentium») музику неможливо звести до аспектів побутовізму. Також і театр у прозі – це культурно-історичний феномен (насамперед в особі В. Комісаржевської), тоді як у ліриці – це образ-символ, який неможливо звести до однієї історичної, побутової реальності.

Підрозділ 2.6. «*Особливості розкриття теми “Крим” у прозовій книзі “Феодосія” та ліриці книги “Tristia” О. Мандельштама*» присвячено аналізу еквівалентних «кримських» текстів О. Мандельштама: чотирьом прозовим нарисам під спільною назвою «Феодосія» та тематично відповідним віршам («Феодосія», «Меганом» та ін.). Виявлено документальність та історичну автентичність усіх чотирьох нарисів «Феодосії». Так, усі герої тотожні своїм прототипами. Час та місце, у яких діють ці герої (в тому числі автобіографічний наратор Мандельштам), – реально-історична Феодосія з її специфічним побутом 1920-х років. Негаразди тодішнього кримського життя історично зумовлені революцією в Росії, і цей факт осмислюється вороже налаштованим оповідачем.

У ліриці, на відміну від прозової «Феодосії», має місце заглибленість в ідеальний, метафізичний світ культурних цінностей. Між Кримом та культурою Еллади встановлюються символічні зв'язки, О. Мандельштам у віршах творить синкретичну кримсько-античну дійсність, де час, простір, смислова перспектива мають більшою мірою умовний характер.

Третій розділ – «Особливості поетики “Египетської марки” в контексті лірики О. Мандельштама» – висвітлює функціонування світомоделюючих факторів повісті. Проведений аналіз дозволив визначити специфічне місце повісті у творчості поета і характер її співвіднесеності з лірикою. Чотири важливі риси повісті, котрим присвячено відповідні підрозділи, виділяють її зі всього корпусу художніх текстів О. Мандельштама, в тому числі поетичних.

У підрозділі 3.1. *«Специфіка фікціональності “Египетської марки” на тлі лірики О. Мандельштама»* виявлено та осмислено вигаданість сконструйованого художнього світу повісті. Протагоніст Парнок, попри прототипність та автобіографічність, є вигаданим. Уявною є, відповідно, історія героя, сам простір-час, у якому відбувається подія. Подібних фактів уявного, пов'язаних з подієвістю прозописьма, з конкретністю часово-просторових координат та героя, що діє в них, у ліриці О. Мандельштама немає. Спрямованість зв'язку з дійсністю подій і реалій у ліриці О. Мандельштама прямо протилежна відповідній спрямованості в його прозі. У прозі, навіть формуючи фікціональний простір, О. Мандельштам намагається зберігати прив'язання до фактів, персоналій та об'єктів документальної реальності, спирати вигадку на факт; у поезії ж світ отримує свободу від факту, тут поет реалізує стратегію відриву від історичних, географічних та інших реалій, прагнучи вже не до документалізації вигаданого, як у «Египетської марке», а навпаки, – до міфологізації факту, до наділення реальної події або персонажа характеристиками фікціонального.

Підрозділ 3.2. *«Часова структура “Египетської марки” і часові характеристики лірики О. Мандельштама»* присвячено виявленню та аналізу своєрідного конфлікту часів у повісті, а також зіставленню моделі часу в прозі з відповідною моделлю, яку представлено лірикою. Первинна інтенція О. Мандельштама щодо створення традиційної повісті з оповіддю від третьої особи, героєм і фабулою в минулому часі вже в першому розділі повісті увійшла в конфлікт з ліричною інерцією, з поетичним мисленням О. Мандельштама, орієнтованим на «я»-текст у теперішньому часі. Хаотичність часу в повісті виявляється протиставленою в цілому куди більш гармонійному часу в ліриці, а цей факт виводить вже на аксіологічний рівень осмислення форм часової організації в поезії та прозі О. Мандельштама. «Мить-вічність» поезії в такому ракурсі постає чинником, що відновлює гармонію світобудови і поєднує в позачасовому континуумі поезії розірвані ланки історичного часу; хаотична ж мозаїка часів у «Египетської марке» виявляється обставиною, що формує негативний оцінний модус мандельштамівського художнього світу.

У підрозділі 3.3. «*Суб'єктна структура "Египетской марки"* у зіставленні з ліричною суб'єктивністю» виявлено та проаналізовано присутність у прозі героя (точніше, результат образотворчих спроб письменника). У повісті відчутне прагнення О.Мандельштама створити текст, орієнтований на іншого, «він-текст». Ця орієнтація на іншого конфліктує з незмінно присутнім у всій повісті монологічним оповіданням, з «я-текстом», подібно до того, як конфліктує минулий час із теперішнім. На тлі лірики з її виразною орієнтацією на «я» впадає в око особлива для творчості поета спроба в повісті зорієнтувати текст на героя Парнока, яка перетворюється на своєрідну «невдачу» (в повісті виразно помітні зусилля, яких докладає поет, аби позбутися «я»-розповіді). Специфічна «боротьба» у суб'єктній структурі повісті може свідчити про неможливість для О.Мандельштама здійснити несуперечливий синтез лірики та прози.

Підрозділ 3.4. «*Оцінний простір "Египетской марки"*» присвячено виявленню стильових відмінностей повісті у порівнянні з тематично відповідними ліричними текстами. Аналіз образу Петербурга-Ленінграда (однієї з ключових для розгляду еквівалентностей) показав дуалізм відносин та оцінок, притаманних оповідачеві повісті та ліричному суб'єкту в поезії. В «Египетской марке» Петербург відчувається і навіть зневажається оповідачем, тоді як у віршованому «Ленінграді» відчутним є гармонійне злиття ліричного суб'єкта з містом, незважаючи на трагічний ореол останнього. Зафіксовано і осмислено ідеологічну позицію оповідача повісті в її протиставленні позиції ліричного суб'єкта. У «Египетской марке» хаос напівабсурдної дійсності поєднується з легким, іронічним до неї ставленням. А в корелюючій з повістю поезії для голосу ліричного суб'єкта грайливість та зарозумілість не є характерними. Принципові відмінності між «Египетской маркой» і лірикою, за нашими спостереженнями, полягають у функціонуванні такого стрижневого засобу поезики Мандельштама, як метафора. Якщо у поезії О.Мандельштама, як і взагалі у модерністській прозі, орієнтованій на поезію (прозі символістів зокрема), метафора має світомоделюючу і сюжетоутворюючу функцію, то в «Египетской марке» спостерігаємо вживання метафори як образно-стильового засобу, який не має світомоделюючого навантаження. За цією ознакою «Египетская марка» також тяжіє до традиційних, класичних принципів сюжетно-сислової організації прозового твору, отже підтверджує виявлену раніше в «Шуме времени» тенденцію виведення О.Мандельштамом прози з-під впливу поезії, повернення до класичних принципів відокремлення прозового і поетичного світів і вибудування складної системи взаємодії реалістичних і модерністських чинників у прозі поета.

У четвертому розділі – «*Четвертая проза*» як квінтесенція прозового світу О.Мандельштама – проаналізовано памфлет О.Мандельштама, що замикає його п'ятирічне поетичне мовчання. Як свідчить проведений аналіз, у «Четвертой прозе» зібрано та увиразнено всі основні риси та ознаки попередньої прози поета, вона виявляється

своєрідним апогеєм п'ятиріччя прозової творчості О. Мандельштама, зразком його прозової поетики. Закоріненість у житті, у зовнішній щодо суб'єкта мовлення «низькій» побутовій реальності, що означилася в «Шуме времени» і частково в «Египетской марке», в «Четвертой прозе» отримує граничне втілення. Змістовий і стилістичний аспекти, памфлетність «Четвертой прозы» обумовлюють її місце радше в етичному, аніж в естетичному бутті О. Мандельштама. «Четвертая проза» – це вчинок (чи «слід» вчинку) поета, своєрідним поетичним еквівалентом якого може бути хіба що епіграма на Сталіна «Мы живем, под собою не чуя страны...»: сумні наслідки появи цих двох текстів для поета є відомими. Однак, за винятком епіграми на Сталіна та ще кількох віршованих текстів, у яких висловлено тверду громадянську позицію поета, лірика О. Мандельштама і до, і після 30-го року є переважно споглядальною, вона перебуває поза сферою простих етичних оцінок – і це одна з найістотніших відмінностей її від «Четвертой прозы» і, трохи меншою мірою, від «Шума времени» та «Египетской марки».

ВИСНОВКИ

1. У процесі дослідження насамперед було проблематизовано той факт, що творчість О. Мандельштама поділяється на три великі періоди: лірика (1908 – 1925 рр.), проза (1925 – 1930 рр.) та знову лірика (1930 – 1937 рр.). До констатованих літературознавчою наукою про О. Мандельштама причин п'ятирічного поетичного мовчання, заповненого прозою, було запропоновано ще одну. Роки прозової творчості О. Мандельштама збіглися з однією з визначальних рис літературного процесу першої половини 1920-х років, а саме з його орієнтованістю на прозу. Таким чином, окрім особистих мотивів, які спонукали О. Мандельштама звернутися до прози, на поета вплинула ще й загальна історико-літературна ситуація.

2. Факт настільки чіткого розведення лірики і прози в часі бачиться показовим на тлі відмінностей тем і мотивів, що наповнюють лірику і прозу. В цьому зв'язку відзначено, що більша частина мотивно-тематичного комплексу лірики О. Мандельштама не знайшла свого «представництва» у прозових творах поета, і навпаки.

«Розведеність» прози та поезії в часі й тематично вже слугує передумовою розрізненості художнього світу О. Мандельштама, проте стає лише відправним пунктом дисертаційного дослідження. Основою для осмислення характеру єдності творчості поета було обрано моменти мотивно-тематичних зближень між лірикою та прозою О. Мандельштама. Незважаючи на зазначені відмінності в комплексі тем і мотивів поезії та прози, мають місце спільності, або еквівалентності, які виявилися найбільш показовими в осмисленні глибинних відмінностей поетичного і прозового корпусів творчості О. Мандельштама: лише на тлі подібності найбільш виразно проступає відмінність.

Було зібрано і проаналізовано найбільш значні та показові еквівалентності художнього світу О.Мандельштама. Більшість із них зафіксовано між «Шумом времени» та лірикою поета періоду «Камня» та «Тристия». Однією з найвиразніших є еквівалентність між віршованим «Концертом на вокзалі» і прозовим фрагментом про вокзал у Павловську з книги «Шум времени». Докладний її аналіз виявив принципову різницю між двома художніми світами: вокзал у прозі – зовнішній щодо суб'єкта мовлення об'єкт рефлексії, фізичний предмет зображення; вокзал у віршах – образна реалізація метафізичного стану ліричного суб'єкта. Подібність спостерігається в інших випадках тематичного зближення поезії та прози, у розкритті тем «іудейство», «Петербург» та інших.

3. У результаті аналізу еквівалентностей було виявлено: при відчутній образно-тематичній близькості розглянутих прозових і поетичних текстів О.Мандельштама їх організація на рівні суб'єктної структури виявляється нетотожною. Відношення «я-світ» у віршах і у прозі має принципово відмінний характер. У прозі між «я» і світом встановлюються чіткі суб'єктно-об'єктні відносини. Існує чітка межа та дистанція між тим, хто говорить, і тим, про що йдеться. Чіткість дистанції між мовцем і об'єктом, про який ідеться, зумовлена, на наше переконання, характером останнього: об'єкти у прозі репрезентують побутовий, історичний, фізичний світ, закріплені у певному часі та просторі. Перший розділ «Шума времени», в якому йдеться про музику в Павлівську, є саме зображенням об'єкта «музика», що є зовнішнім щодо суб'єкта мовлення і підлягає зображенню та оцінюванню. Таким чином, властивості об'єкта визначають характер відносин між ним і суб'єктом мовлення. У віршованому ж тексті вокзал є об'єктом іншого рівня: це ментальний, «метафізичний» об'єкт, якого не існує поза свідомістю суб'єкта мовлення. Тому відношення між ними коректніше позначити як «суб'єкт-суб'єктні» (за С.Бройтманом). Відношення такого типу є традиційними для лірики. Навпаки, відношення «суб'єкт-об'єкт» типові для прози, особливо для реалістичної прози XIX століття. Таким чином, можемо констатувати: суб'єкт-об'єктні відношення в «Шуме времени» О.Мандельштама вибудовує за традиційними принципами прози, що дистанціює цю книгу від лірики та демонструє відмінну природу прозового і поетичного світів О.Мандельштама, не дозволяючи визначати художню систему поета як лірично гомогенну.

4. Відзначені особливості суб'єктної організації поезії та прози О.Мандельштама найтісніше пов'язані з тим, що у процесі аналізу еквівалентностей було виявлено: для прози з її тяжінням до побутового, фізичного світу характерна значна кількість оцінок у судженнях суб'єкта мовлення. Оповідач «Шума времени», «Египетской марки» і «Четвертой прозы» оцінює зображуваний світ, його слово не є ідеологічно нейтральним, він є носієм і рупором активної позиції щодо внутрішніх фактів власних художніх творів. Оцінюванню може підлягати лише зовнішній, «чужий» щодо «я» (до суб'єкта мовлення) світ. Можна сказати, що ця «чужість» світу,

зовнішність його щодо суб'єкта мовлення і забезпечує можливість оцінних суджень О. Мандельштама-прозаїка. Окрім того, як виявило дослідження, прозовий художній світ оцінюється О. Мандельштамом переважно негативно, у всіх розглянутих прозових творах авторська негачія є домінуючою.

Це, однак, не означає, що світ лірики є ідилічним та, на протигагу прозовому, оцінюється позитивно. Справа в тому, що у смисловому просторі лірики оцінна характеристика є проблематичною через згадану вище «неподільність» суб'єкта мовлення з об'єктами; точніше, об'єкти ці є специфічними, тому їх оцінювання проблемне. Адже специфіка їх полягає в тому, що вони є об'єктами ментального характеру. Умовно та гіпотетично можна стверджувати, що в художній світ О. Мандельштама вони не потрапили зовні, а є породженими саме суб'єктом мислення. Тому для їх оцінки немає опорної точки, оцінювання об'єктів власного мислення вкрай ускладнене – в тому сенсі, в якому є можливим оцінювання зовнішнього світу. Це кваліфіковано як найважливішу особливість художнього світу О. Мандельштама, яка значною мірою спричинила його неоднорідність та його не лише формальний, а й ідеолого-естетичний, аксіологічний поділ на ліричну та прозову складові.

5. Отримані результати дослідження також дозволяють визначити характер зв'язку творчості О. Мандельштама з двома великими традиціями: класичною, заданою О. Пушкіним, та новочасною, символістською. За типом відношень між прозою та поезією всередині «тексту» О. Мандельштама, за характером співвіднесеності прози з поезією його творчість виявляє близькість радше до першої, пушкінської, реалістичної традиції. Для неї характерна й ідеологічна (на рівні письменницьких і читацьких установок та очікувань), і фактична, що безпосередньо спостерігається в індивідуальних поетиках ХІХ століття (насамперед у пушкінській), *відмінність* прози та поезії. О. Мандельштам, таким чином, у формуванні відношення між прозою та поезією певною мірою оминає символістську традицію з її «життєтворчими» настановами, що не допускають в життя і в текст нічого «прозового», побутового, низького, і з її поетичною орієнтованістю усього життя художника, не кажучи вже про його прозу.

Лірика і проза О. Мандельштама складають дві художні реальності, точки перетину котрих свідчать швидше про їх розрізненість, аніж про єдність. Дослідження вносить суттєві корективи в осмислення творчості поета як єдиного гомогенного художнього цілого. Вже на поверхневому рівні (починаючи від суто хронологічного чергування віршів із прозою) та при подальшому поглибленому аналізі «текст» О. Мандельштама виявляється розколотим на дві частини – прозову та поетичну, між якими виникає відношення не тотожності, а додатковості. Цілісність художньої системи О. Мандельштама, таким чином, можна кваліфікувати не як єдиний текст, а як діалектичну єдність складових різної природи.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. *Котович А. И.* Категория молчания в поэтическом мире Осипа Мандельштама / А. И. Котович // Російська мова і світова література: перспективні аспекти дослідження: Зб. матеріалів Всеукр. студент. наук. конф., 18–19 квітня 2008 р. / [редкол. В. І. Гончаров (гол. ред.) та ін.] – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – С. 106–112.
2. *Котович А. И.* «Стихи о неизвестном солдате» О. Мандельштама и «Поэма без героя» А. Ахматовой: попытка сопоставления / А. И. Котович // Анна Ахматова: эпоха, судьба, творчество: Крымский Ахматовский науч. сб. / [сост. и науч. ред. Г. М. Темненко]. – Вып. 7. – Симферополь : Крымский Архив, 2009. – С. 156–162.
3. *Котович А. И.* О. Мандельштам: стихи vs. проза? / А. И. Котович // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2011. – № 1 (37). – С. 10–16.
4. *Котович А. И.* К вопросу автобиографической памяти Мандельштама / А. И. Котович // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». – Харків, 2012. – № 1014. – С. 139–144.
5. *Котович А. И.* Пять лет прозы у поэта Мандельштама / А. И. Котович // Наук. пр. Кам'янець-Подільськ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Філол. науки. – Кам'янець-Подільський. : Аксіома, 2012. – Вип. 30. – С. 160–163.
6. *Котович А. И.* Иудейство в лирике и прозе О. Мандельштама / А. И. Котович // Східнослов'янська філологія: зб. наук. пр. / Горлів. держ. пед. ін-т інозем. мов / [відп. ред. С. О. Кочетова]. – Вип. 20. Літературознавство. – Горлівка: ГДПШМ, 2013. – С. 197–206.
7. *Котович А. И.* Еще раз о «Концерте на вокзале» О. Мандельштама / А. И. Котович // Вопросы русской литературы. Межвуз. науч. сб. – Вып. 22 (79). – Симферополь : Крымский Архив, 2012. – С. 64–73.
8. *Котович А. И.* Метафора в прозе и поэзии О. Мандельштама / А. И. Котович // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2013. – № 3. – С. 15–21.

АНОТАЦІЯ

Котович А. І. Функціональна специфіка прози в художній системі О. Мандельштама. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.02 – російська література. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2013.

У дисертації досліджено специфіку прози О. Мандельштама щодо її функціонального протиставлення ліриці поета. Всебічно вивчено та уточнено характер зв'язків між прозою та лірикою О. Мандельштама на різних рівнях та в різні періоди його творчості.

Осмислено та пояснено той факт, що «єдиний текст» Мандельштама (його проза та поезія) є неоднорідним у хронологічному плані: період поетичного мовчання збігається з прозовим періодом, і навпаки.

У дослідженні вирішено проблему нерівнозначності прозового та поетичного корпусів О. Мандельштама на мотивно-тематичному рівні.

Детально розглянуто випадки перетину прозового та поетичного художніх світів поета – еквівалентностей. Їх аналіз виявив, що проза в художній системі поета оформлює полюс негативних цінностей, а лірика – позитивних.

За характером зв'язків між прозою та поезією в межах творчості О. Мандельштама також відзначено характер його наслідування двох традицій: класичної (пушкінської) та символістської.

Ключові слова: О. Мандельштам, поезія, проза, еквівалентність, художня система.

SUMMARY

Kotovych A. I. The functional specificity of prose in Osip Mandelstam's artistic system. – The manuscript rights.

The thesis for the degree of Candidate of Philological Studies, specialty 10.01.01 – Russian Literature. M. P. Dragomanov National Pedagogical University, Ministry of Education and Science, Kyiv, 2013.

The thesis investigates specifics of Osip Mandelstam's prose in terms of its functional contrasting to the poet's lyric. Nature of the relationship between Mandelstam's prose and lyric at different levels and in different periods of his writing was profoundly studied and refined.

It was worked through and explained that Mandelstam's "only text" - his prose and poetry - is chronologically heterogeneous: the period of poetic silence coincides with the prosaic writing period - and vice versa.

The paper stresses certain non-equivalence of Mandelstam's prosaic and poetic structures on the motive-topic level.

The cases of intersection of the poet's prose and poetic art world – so-called equivalences - were thoroughly detailed. Their analysis has proved that in the poet's artistic system the prose shapes the pole of negative values while the lyric embraces positive ones.

According to the nature of relationships between Mandelstam's prose and poetry the nature of his abidance of two traditions - classical (Pushkin) and symbolic - was worked out.

Key words: O. Mandelstam, poetry, prose, equivalence, artistic system.

АННОТАЦІЯ

Котович А. И. Функциональная специфика прозы в художественной системе О. Мандельштама. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02 – русская литература. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Министерство образования и науки Украины, Киев, 2013.

В диссертации исследована специфика прозы О. Мандельштама в ее функциональной противопоставленности его поэзии. Всесторонне изучен и существенно уточнен характер связей между прозой и лирикой поэта на различных уровнях и в различные периоды его творчества.

Согласно распространенному в науке об О. Мандельштаме положению, проза и лирика поэта являются одноприродными и образуют единое и гомогенное художественное целое. Положение это основано не на специальных, посвященных данному вопросу, исследованиях, а скорее на не вполне отрефлексированном, полуинтуитивном представлении о творчестве поэта в целом. Ввиду отсутствия специальных исследований и вытекающей отсюда непроясненности и спорности положения о «едином тексте» О. Мандельштама в текущем исследовании это положение проблематизировано.

В работе подчеркнут и осмыслен тот факт, что «текст» О. Мандельштама неоднороден прежде всего в отношении хронологическом: период написания стихов совпадает с прозаическим периодом (1925-1930 гг.) и наоборот. Этому факту, самому по себе малозначимому, найдено еще одно, помимо уже имеющих в литературе о поэте, объяснение. Обращению поэта к прозе в высшей степени способствовала сложившаяся в начале 20-х гг. литературная обстановка. В работе подчеркивается, что интерес Мандельштама к прозе обусловлен не только и не столько личными, внутренними побуждениями, сколько привнесен извне.

В работе также проблематизируется неравнозначность прозаического и поэтического корпусов О. Мандельштама на мотивно-тематическом уровне. Выявлено, что на всем протяжении творчества мотивно-тематических переключек между прозой и поэзией О. Мандельштама не так много, а характер имеющихся является скорее подтверждением разноприродности прозаической и поэтической составляющих художественной системы поэта.

На переключках, или эквивалентностях (одно из ключевых понятий диссертации), сосредоточено основное внимание в текущем исследовании: их подробный анализ позволил выявить функциональные особенности мандельштамовской прозы и ее функциональную противопоставленность его поэзии. В результате исследования стало очевидным, что проза в художественной системе О. Мандельштама оформляет полюс отрицательных и отчуждаемых поэтом ценностей, в то время как лирикой формируется мир притягивания, полюс ценностей положительных.

Кроме того, в исследовании намечен характер связи с двумя значительными предшествующими творчеству О. Мандельштама традициями: классической, заданной Пушкиным, с одной стороны, – и традицией символистской, с другой. По типу отношений между прозой и

поэзией внутри «текста» О. Мандельштама, т. е. по характеру соотнесенности прозы с поэзией, творчество поэта обнаруживает преемственность скорее с первой, пушкинской, реалистической традицией, для которой характерна и идеологическая (на уровне писательских и читательских установок и ожиданий), и фактическая, непосредственно наблюдаемая в индивидуальных поэтиках XIX века (прежде всего в поэтике А. Пушкина), разведенность, разнокачественность прозы и поэзии. Выявлено, что О. Мандельштам, таким образом, в выстраивании соотношения прозы и поэзии минует традицию символистскую, с ее жизнетворческими установками, не допускающими в жизнь и в текст ничего «прозаического», «бытового», низменного, и с поэтической ориентированностью всей жизни художника.

Ключевые слова: О. Мандельштам, поэзия, проза, эквивалентность, художественная система.

Підписано до друку 19.11.2013 року. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 1,9. Тираж 100 прим.
Зам. №775 ²

Видруковано в Національному університеті
державної податкової служби України.
08201, Київська область, м. Ірпінь, вул. К. Маркса, 31

НБ НПУ

100182518

